Güneydoğu Sibirya Türk Lehçelerinde Moğolca Unsurlar

(Tuvacadaki Moğolca kelime ödünçlemelerin ses benimsemesi olayı üzerine bir örnek)

Uuganbayar Myagmarsüren

Moğolcanın gelişme dönemlerine ait temel ses özelliklerinin yansıtılması bakımından Tuvacanın kelime haznesinde mevcut bulunan Mongolizmlerin ses bilgisel görünüşü olayı, diğer bir deyişle, Moğolca ödünçlemelerin ses bilgisel benimsenişi ile ilgili olan sorunlar, bu ödünç kelimelerin tarihinin tayin edilmesi ve dil kaynağının tespit edilmesi amacı doğrultusunda incelenmektedir (Tatarintsev 1976: 51).

Biz bu kez, Moğolca ödünçelmelerin yer-zaman koordinatlarının belirlenmesine izin veren ses olaylarından (Tatarintsev 1976: 52) bir örnek olarak, Moğolca ve Tuvacanın her ikisi dolayısıyla oluşan Tuvacadaki Moğolca ödünç kelimelere ait olan bir çeşit uzun ünlü üzerine konuşacağız.

Tuvacadaki bazı Moğolca ödünç kelimelerde, genel olarak ilk hecelerde, Yazılı Moğolcanın *agu, egü* (*au, eü*) yapısıyla ve Çağdaş Moğolcanın *uu, üü* uzun ünlüleriyle Tuvacanın *oo, öö* uzun ünlüleri uyuşmaktadır. Örneğin,

Tuv. *doos* "bitmek, sona ermek", (YMo. *dagus-*, HMo. *duus-*)

Tuv. *oojum* "sakin, sessiz", (YMo. *agujim*, HMo. *uucim*)

Tuv. *mooda-*"zayıflamak, güçsüzleşmek" (YMo. *maguda-*, HMo. *muud-*"kötüleşmek, zayıflamak")

Tuv. *xooylu* "yasak, kanun"(YMo. *qauli,* HMo. *xuul'*)

Tuv. *tooju* "hikaye"(YMo. *tuguji,* HMo. *tuuc* "hikaye")

Tuv. *tool* "hikaye"(YMo. *tuuli* "destan", Kal. *tuul'*, HMo. *tuul'*)

Tuv. *xoorza* "ağız, boru, baca" (YMo. *guursu,* HMo. *guurs*)

Tuv. *xoolga* "kopi"(YMo. *qagulga*, HMo. *xuulga*)

Tuv. *oorga* "sırt, sıradağ, kök, temel"(YMo. *Uur Monggul*, HMo. *Uur Mongol* "sırt Moğol, aslı Moğol ")

Tuv. *oosku* "ağırlaşmak (hastalık), alevlenmek (ateş, yangin, parlamak, başlamak (devrim), yayılmak (dedikodu, söylenti)" (YMo. *egüskü-,* HMo. *üüsge-* "başlamak, başlatmak, ortaya çıkartmak")

Tuv. *xöör* "mezar, kabir"(YMo. *kegür* "ceset, mezar, kabir", HMo.*xüür)*

Tuv.*çöön* "doğulu, sol, solcu", (YMo. *jegün*, HMo. *züün* "doğu, doğu yönü, sol, solcu")

Tuv. *töögü* "tarih" (YMo. *teüke*, SY. *töüke* "tarih, hikâye", HMo. *tüüx*, Kal. Derb. *tüük*)

Tuv. *söölü* "son" (YMo. *següle*, "kuyruk, son", SY. *söül*, Kal. *sül*, HMo. *süül*)

(Tatarintsev 1976: 66-68, TRS 1968: 321, 322, 483)

Bu uzun ünlülerin ses benimsemesini araştıran B. İ. Tatarintsev, *oo* ünlüsünün Moğol dil ve lehçelerinde, bunun içinde Halha Moğolcasında bulunan yarı dar, dudaklaşmış *u:*-dan türediğini söyleyerek, "*tooju* "hikâye" (YMo. *tuguji*, HMo. *tuuc*) *tool* "masal" (YMo. *tuuli*, HMo. *tuul'*, Kal. *tuul'*) gibi kelimelerde dudaklaşan ünlüleri gösteren çiftlilik işaretinin Tuvalılar tarafından uzun *o:* olarak okunabileceğini de dikkate almak gerektiğini yazmaktadır (Tatarintsev 1976: 67).

B. İ. Tatarintsev'e göre, *öö*'nün Moğolcanın *ü-* ile uyuşma örnekleri hakkında konuşmak zor olmaktadır ve hem Oyratça dışındaki bütün Moğol dil ve lehçelerinde orta sıra, dudaklaşmış yarı dar *ü-* bulunmaktadır hem de bu ilk hecedeki uzun ünlüler Tuvaca zeminde *öö* olabileceklerdir. Bu yüzden, Tuv. *töögü*, Mo. *tüüx*'den Tuv. *söölü*, Mo. *süül*'den gelmiş olabilir (Tatarintsev 1976: 68).

Bir de B.İ. Tatarintsev, bu tür kelimelerin kaynağı hakkındaki sorunun Mongolizmlerin uzun *ö:*'nün prototiplerdeki uzun ünlülerden geliştiğini söyleyen görüşün daha inandırıcı görünmesine rağmen şu an için çözüldüğünü düşünmemek gerektiğini söylemektedir (Tatarintsev 1976: 68).

Biz, B.İ. Tatarintsev'den farklı olarak, bu ödünçlemelerdeki uzun *oo, öö* ünlülerinin Halha Moğolcası veya diğer çağdaş Moğol lehçelerinin *uu, üü* ünlülerinden meydana gelmediklerini düşünmekteyiz.

Çünkü çağdaş Moğolcanın *uu, üü* ünlüleri, Tuvacadaki Moğolca kelime ödünçlemelerinde de görülmektedir. Örneğin,

Tuv. *xuurmak* "yalan, sahte" (YMo. *qagurmag*, HMo. *xuurmag*)

Tuv. *uurgay* "kaynak, maden ocağı" (YMo. *agurqay*, HMo. *uurxay)*

B.İ. Tatarintsev'in "Bu tür örneklerde uzun ünlüler tek başına oluşsaydı *kalçaa* ve *kye'jee* örneğinde olduğu gibi (Tuvacada M. U.) *oo* yerine biz *aa* ile, *öö* yerine *ee* ile karşı karşıya kalırdık. Uzun *oo* ve *öö* prototiplerde önceden oluşan uzun ünlülerden gelmektedir diye açıkça söyleyebilirz" şeklindeki görüşü, hatalıdır (Tatarintsev 1976: 67).

Çünkü bu *oo, öö* ünlüleri eski Moğolcanın *agu, egü* yapısını Moğolcadaki gelişimini yansıtmakta ve Tuvacada oluşan uzun ünlüler olmaktadır. O zaman söz konusu uzun ünlüler hangi nedenlerle Eski Moğolcanın *agu, egü* yapısından oluşmadığı hâlde Tuvacada *aa, ee* değil de *oo, öö* şeklini almışlardır?

Bunun sebebi, adı geçen uzun ünlülerin Moğolcadan ödünçlendiği zamanki

durumuna bakıldığında ortaya çıkmaktadır.

Moğolcanın ikincil uzun ünlüleri, VCV yapısının son ünlüsünün anlam ayıran vurgu (secondary phoneme, supersegmentnaya fonema) sahibi olması veya uzunca telâffuz edilme özelliğinde sahip olması sonucu oluşmuşlardır (Hattori 1970: 183, Poppe 1959: 4, 6, 1962: 271, Luvsanvandan 1967: 21-22). VCV yapısından gelişen kısa ve uzun iki ünlünün birleşmeden bir arada söylendiği örnekler hem yazılı Moğolca ve Eski, Orta ve Yeni Moğolca lehçe ve ağızlarında hem de kare ve sarih yazılı eserlerinde geniş ölçüde rastlanmaktadır (Tömörtogoo 1992: 151-152). Birleşmeyen fakat bir arada söylenen bu ünlülerin ortasındaki ünsüzün zayıflamasına rağmen soluk biçimde de olsa korunması Moğolcanın uzun ünlüler olgusuyla ilgilidir (Uuganbayar 1994: 5).

Biz Moğolcanın ikincil uzun ünlülerine ait olan bu özelliğin örneği olarak, XVII. yüzyıl Moğolcasının Oyrat lehçesinin temsilcisi olan sarih yazılı eserlerinde o dönem daha birleşemeyen kısa ve uzun ünlülerin

SY. *xaa:n* "kagan" (YMo. *qagan,* HMo. *xaan*)

SY. *yabua:d* "gidip"(YMo. *yabugad,* HMo. *yavaad*)

SY. *doloa:n* "yedi" (YMo. *dolugan,* HMo. *doloo)*

SY. *xaria:d* "dönüp" (YMo. *qarigad*, HMo. *xariad*)

SY. *dee:re* "yukarı, iyi" (YMo. *deger-e*, HMo. *deer*)

SY. *oula* "dağ" (YMo. *agula*, HMo. *uul*)

SY. *öülen*"bulut" (YMo. *egülen*, HMo. *üül*)

şeklinde yazılmış olduklarını (Cam'yan 1970:257-270) bir de çağdaş Bayat lehçesinde

Ba. *toaa* "sayı" (YMo. *toga*, HMo. *too*)

Ba. *xoaasin* "boş" (YMo. *qogusun*, HMo. *xooson)*

Ba. *xoaalaa* "boğaz"(YMo. *qogalay*, HMo. *xooloy*)

Ba. böeer "böbrek"(YMo. *bögere*, HMo. *böör*)

Ba. *böiisin* "bit, böcek" (YMo. *bögesün*, HMo. *böös*)(Baldan, Tsoloo 1972:25)

şeklinde, çağdaş Darhat lehçesinde

Da. *arçior* "havlu, bez" (YMo. *arçigur,* HMo. *alçuur, arçuur*)

Da. *boroa:-boro*: "yağmur, fırtına" (YMo. *borug-a,* HMo. *boroo)*

Da. *toa:* "sayı"(YMo. *toga*, HMo. *too)*

Da. *böe:-bö:* "saman, kam" (YMo. *böge,* HMo. *böö*) (Şarxüü 1984:137)

şeklinde söylendiğini gösterebiliriz.

Biz yukarıdaki örneklere bakarak VCV yapısının gelişim sürecinin belli bir döneminde birbiriyle birleşmeyen fakat beraber söylenen kısa ve uzun iki uzun

ünlünün bulunduğu Moğolca kelimelerinin Tuvacaya girdikten sonra Türkçedeki uzun ünlünün oluşma kuralına göre söz konusu iki ünlüden ilk ünlüye vurgu düşüp zamanla uzunlaşarak Tuvacanın *oo, öö* uzun ünlüsünün oluştuğunu düşünmekteyiz. Bu arada, D.A. Pavlov'un Tuvacadaki *öö*'lü örnekleri, sarih yazısında gösterilen, Oyratçanın orta dönemi özelliğini yansıtan Oyratça ödünçlemeler olarak gördüğünü de belirtmek gerekir (Tatarintsev 1976: 68).

Moğolcanın Darhat lehçesinde uzun ünlülerin oluşma özelliğinin Tuvacanınkiyle benzeşmesi de ilginçtir. Örneğin,

Da. *zoon, zuon* "yüz" (YMo. *jagun,* HMo. *zuu*)

Da. *ööle* "bulut"(YMo. *egüle*, HMo. *üül*) (Rinçen 1964:110)

Da. *bileö*: "bileği"(YMo. *bilegü*, HMo. *bilüü)*

Da. *biteö*: "kapalı" (YMo. *bitegü*, HMo. *bitüü)*

Da. *xarao:l* "bekçi" (YMo. *qaragul*, HMo. *xaruul)*

Da. *sarao:l* "aydınlık"(YMo. *saragul*, HMo. *saruul)*

Da. *o:dam-u:dam* "geniş" (YMo. *agudam*, HMo. *uudam*) (Şarxüü 1984:134-135)

Uygur-Uryanhaycadaki Moğolca ödünç kelimelerde de *oo, öö* uzun ünlüleri mevcuttur. Örneğin,

UU. *goro:*"kırağı" (YMo. *Kıragu*, HMo. *xyaruu*)

UU. *do:s-* "bitmek" (YMo. *dagus-*, HMo. *duus-)*

UU. *xo:r-*"kavurmak" (YMo. *qagura-*, HMo. *xuur-*) (Bold 1977(76):100)

L. Bold, Uygur-Uryanhaycadaki *oo, öö* uzun ünlülerinin bulunduğu Moğolca ödünç kelimelerinin eski zamanlarda, diğer bir deyişle, Moğolcada VCV yapısının iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmediği dönemlerde ödünçlendiğini düşünmektedir (Bold 1977(76): 100; 1978: 27; 1996: 12).

Tuvacadaki, *oo, öö* uzun ünlülerinin bulunduğu Moğolca ödünç kelimelerinin Yazılı Moğolca biçimleriyle karşılaştırılması da ilginç olmakta ve Yazılı Moğolcada birbirleriyle birleşmeyen iki ünlü şeklinde gösterilen kimi uzun ünlüler Tuvacada *oo, öö* biçimini almaktadırlar. Örneğin,

Tuv. *xooylu* "yasak, kanun"- YMo. *qauli,* HMo. *xuul'*

Tuv. *xoorza* "anız, boru, baca"-YMo. *guursu*, HMo. *guurs*

Tuv. *oorga* "sırt, sıradağ, kök, temel"- YMo. *Uur Monggul*, HMo. *Uur Mongol* "sırt Moğol, aslı Moğol"

Tuv. *tool* "hikaye"-YMo. *tuuli,* HMo. *tuul'*

Tuv. *töögü* "tarih"-YMo. *teüke*, HMo. *tüüx* (Tatarintsev 1976:66-68, TRS 1968:321, 322,483)

Son olarak biz, yukarıda anlattığımız Tuvacadaki *oo, öö* uzun ünlülerinin bulunduğu Moğolca kelime ödünçlemelerinin, L. Bold'un belirttiği gibi Eski

Moğolcanın VCV yapısından iki ünlü arası ünsüzün düşüşü olayından önceki döneminde olmasa da, Sarih yazısı döneminin Oyratçası ve Darhatçadan veya Orta Moğolcadan Tuvacaya girmiş olabileceğini söylemek istiyoruz.

Tuvacadaki Moğolca ödünç kelimelerin ses benimsenişi olayının Moğolcanın ses bilgisi bakımından geniş ölçüde ele alınması, Tuvaca ve Moğolcanın tarihî ilişkileriyle ilgili önemli sorunların açığa kavuşturulmasında katkıda bulunacağı muhakkaktır.

Kısaltmalar

Ba.	Bayatça	Kal.	Kalmukça
Da.	Darhatça	SY.	Sarih yazısı
Derb.	Derbetçe	Tuv.	Tuvaca
HMo.	Halha Moğolcası	UU.	Uygur-Uryanhayca
		YMo.	Yazılı Moğolca

Kaynaklar

BALDAN, L., C. TSOLOO, (1974). "Bayad aman ayalguu, aman zoxiol sudalsan zarim dün", *Şinclex uxaanı akademiyn medee* No 3, Ulaanbaatar.

BOLD, L., (1977-76)). "Mongol xelnees uygar-uryanxay xelend orson ügsiyn egşig avianı ontslog", *Xel zohiol sudlal*, XII (8), Ulaanbaatar,

---, (1978). *Osobennosti uygur-uryanxayskogo yazıka.* Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii, Ulan-Bator.

---, (1996). *İstoriçeskiye svyazı mongol'skogo yazıka s sayanskimi tyurkskimi yazıkami,* Avtoreferat doktorskoy dissertatsii, Ulan-Üde.

CAM'YAN, G., (1970). "Tod üsgiyn zöv biçgiyn düremd urt egşgiyg herhen temdeglesen tuxay asuudald", *Mongolın sudlal,* VII, Ulaanbaatar.

HATTORİ, SH., (1970). "The length of Vowels in Proto Mongolian", *Mongolian Studies,* Amsterdam.

LUVSANVANDAN, Ş., (1967). "Orçin tsagiyn mongol xelniy urt egşgiyn garlın tuxay asuudald", *Xel zoxiol,* IV, Ulaanbaatar.

POPPE, N., (1959). "On the Velar Stops in İntervocalic Position in Mongolian", *Ural-Altaische Jahrbucher* 31,

---, (1962). "The Primary Long Vowels in Mongolian", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 63:2,

RİNÇEN, B., (1964). *Mongol biçgiyn xelniy züy, tergüün devter*, Ulaanbaatar,

ŞARXÜÜ, Ts., (1984). "Darxadın aman ayalguunı urt egşgiyn üüsliyn tuxay", *Mongol Ulsın İx Surguul' Erdem şincilgeeniy biçig,* No 3, Ulaanbaatar.

TATARİNTSEV, B. İ., (1976). *Mongol'skoye yazıkovoye vlıyaniye na tuvinskuyu leksiku,* Tuvinskoye knijnoye izdatel'stvo, Kızıl.

TÖMÖRTOGOO, D., (1992). *Mongol xelniy tüüxen xel züyn ündes, Mongol xelniy tüüxen avian züy, negdügeer devter,* Ulaanbaatar,

TRS, (1968). "Tuvinsko-russkiy slovar' Okolo 22000 slov", *Pode redaktsiyey E. R. Tenişeva, İzdatel'stvo "Sovetskaya entsiklopediya"*, Moskva.

UUGANBAYAR, M., (1994). "Mongol dörvölcin üsgiyn şanagan a-iyn tuxay asuudald", *Moğolistan Üniversitelerarası Bilim Konferansında sunulan bildiri*, Ulaanbaatar.